

Voordracht door Wim Berkelaar in bijeenkomst van 6 december 2023

Ik ga vandaag met u spreken over het Proces van Neurenberg, de rechtsgang daar en de betekenis van het proces voor de naoorlogse rechtspleging – en daarbij zal ik me voornamelijk beperken tot het eerste, meest bekende proces tegen de kopstukken van het Derde Rijk, dat van 20 november 1945 tot 1 oktober 1946 duurde en gevoerd werd door de vier overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog: de Verenigde Staten, de Sovjetunie, Engeland en Frankrijk. Dat eerste proces werd gevolgd door maar liefst 12 andere processen, ook in Neurenberg gehouden maar dan uitsluitend door de Verenigde Staten, dat heerste in de Zuid-Duitse bezettingszone. Die processen duurden van 1946-1949, ik zal er hier omwille van de tijd niet op ingaan.

Maar voor het eerste en grote proces en de aanloop ernaar toe te bespreken, eerst een citaat van de jurist, advocaat en Holocaust-overlevende Abel J. Herzberg die eens schreef (ik citeer):

“Processen hebben hun eigen levenslot. Oude dossiers van lang vergeten strafzaken, die handelen over misdrijven welke wij niet hebben beleefd, met slachtoffers die wij niet hebben gekend, wier ongeluk ons nooit heeft ontroerd, met verdachten ten aanzien van wie wij geen enkele wrok ondervinden, worden nochtans met grote gretigheid nageslagen”.

Waarom dit citaat aan het begin van een relaas over het eerste Proces van Neurenberg? Omdat dit proces wellicht niet vlekkeloos verliep, dat er wat op aan te merken valt (zoals we nog zullen doen) maar dat de opgetekende procesverslagen toch laten zien dat we hier met een monumentaal proces van doen hebben dat geschiedenis heeft geschreven en niet ten onrechte wel het ‘Proces van de eeuw’ is genoemd.

En dan te bedenken dat het er aanvankelijk helemaal niet naar uitzag dat het na de oorlog tot een proces zou komen. De Britse premier Winston Churchill (afbeelding 1) meende, verbolgen over de Duitse bombardementen tijdens de “Battle of Britain”, dat kopstukken van de nazi’s tegen de muur na een korte hoorzitting tegen de muur moesten worden gezet. Aan de andere kant van de oceaan, in de Verenigde Staten, dacht

minister van financiën Henry Morgenthau junior (afbeelding 2) er hetzelfde over. U zult zeggen: wat heeft een minister van financiën hier mee van doen. Maar Morgenthau was een sterke persoonlijkheid en had het oor van president Roosevelt (afbeelding 3). Hij was van Joodse komaf kreeg gedurende de oorlog een grondige afkeer van Duitsland dat hij tot een agrarische staat wilde terugbrengen. Ook met de nazileiders wilde hij korte metten maken.

Maar het was in het kabinet van de Verenigde Staten, veruit de sterkste partner van de twee Westelijke geallieerden, geen uitgemaakte zaak. Minister van Defensie Henry Stimson (afbeelding 4) dacht verder: geen proces zou betekenen dat het zaad voor een volgende oorlog gezaaid zou worden. Stimson kende ongetwijfeld de mislukte processen na de Eerste Wereldoorlog. De Leipziger processen die in de democratische Republiek van Weimar na 1918 werden gevoerd tegen 'eigen' militairen waren een fiasco en kunnen slechts als een succes voor Duitsland worden uitgelegd als bedacht wordt dat landgenoten niet werden uitgeleverd aan rechtbanken van de geallieerde overwinnaars. Die overwinnaars, vooral Frankrijk en België, organiseerden tussen 1922 en 1924 als reactie op de Leipziger processen eigen processen waarbij Duitse soldaten bij verstek werden veroordeeld. Een succes was ook dat niet en helend waren die processen al helemaal niet.

Dat Stimson en niet Morgenthau in deze loopgravenoorlog aan het langste eind trok, was kantje boord. Nog in 1944 verklaarden Churchill en Roosevelt in 'de verklaring van Quebec' dat er geen proces zou komen. Het was aan Stimsons doorzettingsvermogen én aan Murray Bernays (afbeelding 5) te danken dat het proces er toch kwam. Murray Bernays was advocaat geweest in New York en inmiddels luitenant-kolonel in het Amerikaanse leger. Hij schreef een beknopt pleidooi waarom een proces nodig was en legde de nadruk op twee dingen: de samenzwering van de nazi's Europa te overvallen en te onderwerpen. En de poging de Joden op het continent uit te roeien. Stimson ging met zijn voorstel naar Roosevelt die akkoord ging.

Toch zaten er, ondanks de acceptatie van het plan van Bernays, nogal wat haken en ogen aan. Bernays had namelijk voorgesteld om honderdduizenden leden van de NSDAP te veroordelen, wat het recht op een eerlijk proces schond. Er moest dus nogal wat water door de zee voor het proces echt vorm krijgen. Want hoe moesten de aanklachten luiden tegen de nog te arresteren oorlogsmisdadigers? En wie zouden op die lijst van oorlogsmisdadigers prijken?

Daar kwam nog iets bij: wie zouden de rechtsprekende partijen moeten zijn? Moesten dat wel de overwinnaars zijn? Het kon het verwijt opleveren dat 'overwinnaars geschiedenis schrijven', een van de verwijten die tegen Neurenberg zijn ingebracht, daarover later meer. Maar er waren maar weinig neutrale landen (Zwitserland, Spanje), waarbij een land als Spanje, dat onder de fascistisch dictator Franco hulp had gehad tijdens de Spaanse Burgeroorlog, notoir onbetrouwbaar was. Daarbij: er was haast bij, wilde de wereld een voorbeeld gesteld worden. De wereld was ontsteld over de misdaden die na 1945 aan het licht kwamen. Daarom hielden de overwinnaars de rechtspraak in eigen hand, al putten ze wel uit bronnen van de bezette landen.

Na het overlijden van president Roosevelt in april 1945 was de wil om tot een proces te komen in een stroomversnelling geraakt met zijn opvolger Harry Truman die graag een proces wilde. Hij benoemde Robert H. Jackson tot hoofdaanklager nadat deze rechter van het Hooggerechtshof betoogd had dat de verdachten hoe dan ook een eerlijk proces moesten krijgen.

Onder bezielende leiding van Jackson (afbeelding) werd een enorme zoektocht naar bronnen begonnen – en dat mag een overweldigend succes worden genoemd. Want anders dan in de concentratiekampen, waar de nazi's gepoogd hadden sporen uit te wissen aan het eind van de oorlog, waren veel beleidsstukken, aanwijzingen en notulen van besprekingen bewaard gebleven. Ik volsta hier omwille van de tijd met één voorbeeld: het Hossbach-memorandum. Kolonel Hossbach (afbeelding) had op 5 november 1937 uitgebreide notulen gemaakt van een bijeenkomst waarin Hitler zijn aanvalsplannen bekend gemaakt had. Onder de aanwezigen waren minister van Buitenlandse Zaken Konstantin von Neurath, admiraal Erich Raeder en Hermann Göring – zij waren drie van de verdachten in Neurenberg.

De vele ontdekte documenten leidden tot een nieuwe discussie: moest dit een proces zijn op basis van uitsluitend die documenten of dienden er ook getuigen gehoord te worden? Dat laatste had de voorkeur van William Donovan (afbeelding), het hoofd van het Office of Strategic Studies, de voorloper van de CIA. Pas via getuigen, zo meende Donovan, zou het proces zijn uitwerking hebben op de wereld. De ongetwijfeld dramatische getuigenissen zouden de wereld schokken en in de ban houden van het proces. Jackson won echter: het werd een proces op basis van bewijsstukken en niet op basis van getuigen, al waren er enkele uitzonderingen, over wie later.

Maar eerst moesten de aanklachten worden opgesteld. Het werden er vier, u ziet ze hier.

- Samenzwering, een tot dan toe in het internationale volkenrecht niet erkende misdaad.
- Misdrijven tegen de vrede: het aansturen op oorlog, het verbreken van verdragen, het onder druk zetten van andere landen.
- Oorlogsmisdrijven: schending van het internationale militair en humanitair recht.
- Misdrijven tegen de menselijkheid: de misdrijven tegen de burgerbevolking, waaronder ook de massamoord op de Joden viel.

De aanklachten hadden in de discussie tussen de vier proces-voerende landen meer voeten in de aarde dan verwacht mocht worden. De tweede van de vier aanklachten (misdrijven tegen de vrede: het aansturen op oorlog) vormde bijvoorbeeld een probleem in de aanloop naar het Proces van Neurenberg. Weliswaar hadden 62 landen in 1928 het Kellog-Briand-pact ondertekend waarin het voeren van een aanvalsoorlog veroordeeld werd, maar kracht van wet had die verklaring niet. En hoewel Aristide Briand als Frans minister van Buitenlandse Zaken een van de opstellers van het pact was (Kellog was als minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten de ander), was het niet maatgevend voor de Fransen in Neurenberg.

Nog meer moeite hadden de Fransen met de eerste aanklacht, samenzwering. Want die aanklacht vormde een novum in de rechtspraak en kon niet bogen op eerdere rechtsgeschiedenis. Toch wilde vooral de Amerikaanse aanklager Robert Jackson die erin hebben, want die aanklacht onderving een probleem en wel dit: hoe kopstukken te berechten die nimmer in een concentratiekamp waren geweest en van wie soms geen schriftelijk bewijs viel te overleggen dat ze ooit persoonlijk bij oorlogsmisdaden waren betrokken? De weerspannige Fransen en de ook aarzelende Britten werden over de streep te trekken door het genoemde Hossbach-memorandum.

Ook de misdrijven tegen de menselijkheid was een betrekkelijk nieuwe aanklacht, te onderscheiden van de aanklacht oorlogsmisdrijven. Het heeft wat naderhand wat wenkbrauwen doen fronsen want: waarom stond deze aanklacht niet als eerste op de rol? Er waren immers miljoenen Joden vermoord en talloze politieke tegenstanders in concentratiekampen opgesloten? Jackson meende echter dat de misdrijven alleen maar konden plaatshebben omdat er eerst een samenzwering was geweest en een aanvalsoorlog ontketend werd. Dat was strikt formeel ook zo, maar er moet iets aan

worden toegevoegd: de Holocaust speelde in de eerste jaren na de oorlog een veel minder grote rol in het wereldbewustzijn dan later. Het ging er eerst en vooral om Nazi-Duitsland militair te verslaan. De eerste jaren na de oorlog verschenen er uiteraard wel boeken over de Jodenvervolging maar die wogen niet op tegen de hoeveelheid boeken over de geleverde veldslagen en militaire strategie. Pas na het proces tegen Adolf Eichmann (in 1961 in Jeruzalem) kwam een stroom studies over de Jodenvervolging op gang die nooit is opgehouden.

Tot zover de bedenkingen bij de (volgorde van de) aanklachten. Er waren ook andere bedenkingen, waarvan sommige in het verlengde liggen van wat hiervoor al te berde werd gebracht.

- De eerste wordt wel aangeduid met de term *Ex post facto*. Dit verwijst naar een wet die wordt aangenomen pas nadat een misdaad is begaan, terwijl die wet nog niet bestond toen de misdaad werd begaan. Dit gaat op voor de eerste aanklacht, samenzwering. Dit is voor juristen een heikel onderwerp maar moreel en misschien ook wel juridisch goed te weerleggen. De misdaden van de nazi's waren zo ongekend en werden op zo'n grote schaal gepleegd (de systematische massamoord op de Joden is het bekendste voorbeeld) dat nieuwe jurisdictie nodig was om aan de dwingende morele eis van de naoorlogse samenleving te voldoen hen te vervolgen
- De tweede is het verwijt van hypocrisie: hadden de rechtsprekende geallieerden geen boter op hun hoofd en zouden de aanklachten niet ook op hen betrekking hebben. De Britten en Amerikanen hadden immers de burgerbevolking getroffen met hun bombardementen op Hamburg, Dresden en andere steden, bombardementen die getypeerd zouden kunnen worden als oorlogsmisdrijven. Voor de Sovjetunie gold het verwijt in nog sterkere mate: Stalin en de zijnen hadden in maart en april 1940 niet alleen 25.000 Poolse officieren vermoord – ook een oorlogsmisdaad – maar de eerste aanklacht, samenzwering, zou ook op hen van toepassing zijn. Immers, het Molotov-Ribbentroppact (afbeelding) uit augustus 1939 was niet slechts een niet-aanvalsverdrag, het bevatte ook een geheim protocol waarin invloedssferen werden bepaald. Dat kan bepaald een samenzwering worden genoemd. Verdachte Hermann Göring sprak niet voor niets over een proces van overwinnaars. Dat was het maar het verwijt was nogal cynisch en deed niets af aan de nazi-misdaden.

Bovendien kreeg dit verwijt in het eerlijke proces dat Neurenberg was wel degelijk een plaats. Dat kan het beste gedemonstreerd worden aan de hand van admiraal Karl Dönitz (afbeelding). Die werd ervan beschuldigd een rücksichtsloze duikbotenoorlog te hebben gevoerd en daarbij het oorlogsrecht te hebben geschonden door overlevenden van gezonken vijandelijke schepen niet te redden. Zijn advocaat Otto Kranzbühler (afbeelding) ontkende dit niet, zoals de advocaten van andere beklaagden geneigd waren te doen, maar riep een getuige op in de persoon van Chester Nimitz, de opperbevelhebber van de Amerikaanse marine in de Stille Oceaan die verklaarde dat de Amerikanen niet anders handelden. Het maakte dat Dönitz 'slechts' tien jaar gevangenisstraf kreeg en niet zwaarder bestraft werd.

Het voorbeeld van Dönitz brengt ons op de rechtsgang. Was die fair of heerste er willekeur? Allereerst de beklaagden. Enige willekeur was er alleen al door de afloop van de oorlog: Hitler, Himmler en Goebbels hadden zelfmoord gepleegd, dat waren, met Göring, zeker hoofdverdachten geweest. Uiteindelijk werden 24 verdachten gedaagd, van wie er uiteindelijk 21 in de rechtszaal verschenen. Robert Ley (afbeelding), de man van het Duitse Arbeidsfront, had zelfmoord gepleegd, terwijl Martin Bormann (afbeelding) bij verstek ter dood werd veroordeeld, nu men nog onbekend was met het feit dat hij op 2 mei 1945 bij zijn poging Berlijn te ontvluchten was omgekomen. Wie wel in leven was en werd gedagvaard maar niet vervolgd: Gustav Krupp, tussen 1932 en 1943 directeur van staalfabriek Krupp, dat tijdens de oorlog medeplichtig was aan de gedwongen arbeidsinzet en voor de wapenindustrie.

Bleven over 21 verdachten, hier afgebeeld. Het waren heel verschillende figuren maar toch al met al belangrijke figuren die op hun eigen niveau een belangrijke rol speelden. Drie van hen werden vrijgesproken: Rijksbankpresident Hjalmar Schacht, secretaris-generaal van het propagandaministerie Hans Fritzsche en vice-kanselier en later ambassadeur Franz von Papen. Hoewel er op hen het nodige valt aan te merken, is hun vrijspraak op grond van de vier aanklachten te verdedigen. Natuurlijk speelde Franz von Papen een funeste rol bij het aan de macht komen van Hitler in 1933 en kan hij zeker als een samenzweerder worden beschouwd maar hij was niet betrokken bij de samenzwering tegen de vrede in de buitenlandse politiek en ook niet betrokken bij de misdaden die in de overige drie aanklachten stonden beschreven. En dat gold ook voor de twee anderen, ook al kun je je afvragen of Fritzsche met zijn hoge positie op het

propagandaministerie niet een gevangenisstraf had verdiend gezien de ophitsende rol van het ministerie tussen 1933 en 1945.

Zo zijn er wel meer vonnissen waar je vraagtekens bij kunt zetten. Het belangrijkste kan geplaatst worden bij architect en minister van Bewapening Albert Speer. Hij kreeg twintig jaar zelf, evenveel als de leider van de Hitler-Jugend, Baldur von Schirach. Hoe dat te verklaren? We weten dankzij de Amerikaanse historicus Bradley F. Smith (1931-2012) hoe de rechters tot hun oordelen kwamen, hoe hun beraadslagingen waren en welke persoonlijke voorkeuren er speelden. Want die speelden er. Speer was een keurig formulerende heer die er goed uitzag en indruk maakte, vooral op de Amerikanen. Dat Speer schuld bekende en zich bovendien uitgaf als verlaat verzetsman die de bevelen van Hitler in 1945 negeerde of zelfs bestreed maakte diepe indruk. Toch werkte Speer (afbeelding) nauw samen met de gevolmachtigde voor de Arbeitseinsatz, Fritz Sauckel (afbeelding). Sauckel was een man van eenvoudige komaf, een arbeider die niet de gave van het woord had en maakte een ongunstige indruk op de rechters, in tegenstelling tot de gedistingeerde Speer. Dit heeft, zo reconstrueerde Bradley Smith, beslist invloed gehad op de strafmaat: waar Speer 20 jaar kreeg, kreeg Sauckel de strop.

Ten gunste van de rechters moet misschien worden gezegd dat Speers directe betrokkenheid bij de Jodenvervolging toen nog wat in nevelen was gehuld. Pas na zijn dood werden publiek de eerste bressen geslagen in het al te rooskleurige beeld van de man (afbeelding Schmidt en Brechtken).

De charme van Speer miste ook Julius Streicher, de beruchte antisemiet uit (de omgeving van) Neurenberg, ten enenmale. De agressieve Jodenhaat die in zijn opruiende blad *Der Stürmer* doorklonk en zijn boertige voorkomen tijdens het proces werkten niet in zijn voordeel. Maar hoewel Streicher zeker bijdroeg aan het haatdragende klimaat in Duitsland tussen 1922 en 1945, was hij niet of nauwelijks betrokken bij de misdaden die in de vier punten van de aanklacht waren geformuleerd. Een (levens)lange gevangenisstraf was voor hem misschien meer op zijn plaats geweest.

En toch, bij alle kritiek die mogelijk is: ze kregen een eerlijk proces, ze kregen verdedigers toegewezen. Dat hun kansen door de overweldigende bewijslast miniem waren doet daar niets aan af. Het proces kan inderdaad als het 'proces van de eeuw'

worden beschouwd, invloedrijk en bepalend voor het internationale recht dat nadien volgde.

Het proces van Tokio, dat tussen 1946 en 1948 tegen de Japanse top werd gehouden, was op Neurenberg geënt, al waren er belangrijke verschillen. Neurenberg kan ook als een voorloper van het Internationaal Strafhof in Den Haag worden beschouwd, met dit verschil dat in Den Haag oorlogsmisdadigers van allerlei continenten jaren na hun misdaden ter verantwoording zijn en worden geroepen. Wrang genoeg moeten de Verenigde Staten, de drijvende kracht achter 'Neurenberg' niets hebben van dat strafhof – wat wel weer de gedachte voedt dat het land als overwinnaar maar al te graag wilde aanklagen maar weigert landgenoten in de beklaagdenbank in Den Haag terecht te laten staan met het argument hen zelf te willen berechten. Dat gebeurde in sommige gevallen, zoals Charles Graner en Lynndie England ondervonden. Zij hadden zich na de Amerikaanse bezetting van Irak in 2003 schuldig gemaakt aan martelingen en vernederingen in een gevangenis in Abu Ghraib, een voorstad van Bagdad.

Maar de Amerikaanse opstelling vormt een ondermijning van het gezag van het Internationale Strafhof, dat bovendien andere landen een alibi geeft hun onderdanen ook niet uit te leveren. Hoewel ook het Internationaal Strafhof beoogt oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid te bestraffen, slaagt het daarin alleen als regeringen van (overwonnen) landen meewerken. Dat gebeurde in het geval van de Service president Slobodan Milošević, die in 2001 werd opgepakt en vervolgd voor misdaden tijdens de Joegoslavische burgeroorlog (1991-1995). Voor en na hem zijn er meer figuren voor het Internationaal Strafhof verschenen, grote en kleine 'vissen' uit de Joegoslavische oorlog maar ook uit Afrika.

Treurig slot van deze impressie: recht (als in Neurenberg) kan alleen gesproken inzake oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid als een land overwonnen is en bereid is zijn schurken uit te leveren. Rusland is, hoewel de oorlog in Oekraïne niet naar wens verloopt, onoverwinnelijk, wat betekent dat Vladimir Poetin hoogstwaarschijnlijk nooit naar Den Haag zal worden overgebracht. Anders dan Romeinse keizers die (vrij naar oudheid-historicus Fik Meijer) 'niet in bed sterven', zal de Russische president dat – mocht er in Rusland geen coup plaatsvinden – vermoedelijk wel doen en zo aardse gerechtigheid ontlopen.

Maar hoopgevend dan weer: er is een internationaal opsporingsbevel tegen hem uitgevaardigd, hij is voorzichtig met reizen, want hij weet dat hij kan worden

gearresteerd, al is de kans miniem. De onrust dat er een Strafhof over zijn daden kan oordelen, dat is de grote winst van het Neurenberg-tribunaal.